

Моя перша зустріч з Л. Н. Толстим.

Це було в 1899 році, в грудні місяці перед самим Різдвом, коли в університеті та в інших школах Москви скінчилось навчання, і велика сила молоди їхала з столиці в різні кінці Росії. Я їхав теж із Москви на південь, скінчивши читання лекцій в університеті.

Ледве я усунувся у вагон другої класи, ледве усівся на першій лаві вагону, як ось дивлюсь—крізь двері вагона теж уступає якийсь старий чоловік з невеличким у руці парусиновим, сірого кольору чемоданом, перев'язаним навхрест мотузкою. Уступивши у вагон, він озирнувся навколо себе і, побачивши вільне місце на тій-же першій лаві, зразу поклав свого чемодана на полице, а сам сів на лаву, якраз коло мене. Я споглянув на того старого—і очам своїм не вірю: Лев Ніколаєвич Толстой. Він, чи не він? Широконосий, бородатий, з ясними, сірими очима і в сукняній понижче колін сірячині, в повстяній сірій на голові шапці та в просторих на ногах повстяках під колір шапки й сірячини. Такий точнісінько, як його малювали в дешевих книжечках для народу.

— Я маю честь бачити Льва Ніколаєвича Толстого?

— Він і єсть. А ви хто такий?

— Ми з вами маємо спільногого друга—художника Іллю Юхимовича Рєпіна.

Лев Ніколаєвич раптом обернувся до мене лицем, підвів угому свої густі, дуже накордубачені брови й споглянув на мене своїми близкими та пронизливими очима. Я почув—немов би мене усього пройняв гострий електричний струм.

— Так ви будете професор Яворницький, з якого Рєпін малював писаря на картині «Запорожці пишуть одповідь турецькому султанові»?

— Так, я той писар і єсть.

— Ніколи не бачив вас, а пізнав.

Після такої передмови у нас почалася вже певна розмова.

У вагоні було багато студентів, курсисток та гімназистів, коло нас сидів молодий єврей, як наявно виявилося—аптекар із Маріуполя. Супроти нас лежав, витягнувшись на всю скамницю, літнього віку офіцер. Молодь одразу пізнала Толстого й швидко скучилася коло нашої скамниці. У вагоні почувався якийсь особливий, урочистий настрій.

— Лев Ніколаєвич,—почав я,—дозвольте мені поспитати вас про одну, дуже болочу для нас, українців, справу.

— Будь ласка.

— Чому ви, росіяни, забороняєте нашим дітям учитись у школах нашою мовою? Ви, великий художник російського слова, урозумієте наше горе: наші діти, пробувши кілька років у школі, виходять із неї з такою поганою, покаліченою мовою, що вона—ні українська, ні російська, а якась мішанина.

— А хто вам забороняє учити ваших дітей вашою мовою? Забороняє вам не російський нарід, а державний російський уряд на чолі з Победоносцевим, а кожний державний уряд єсть зло. Що до мене, то я дуже люблю вашу народну українську мову, гучну, цвітисту й таку м'яку. У вашій мові стільки ніжних, сердечних, поетичних слів: «ясонько, зіронько, квітонько, серденько».

Тут Лев Ніколаєвич почав читати на пам'ять поему Шевченка «Наймичка», і читав гарно, з доброю вимовою і з вірними на словах наголосами, як-би її читав і природний українець. Я був дуже здивований, тому й поспитав Льва Ніколаєвича, де і од кого він навчився читати по-українському. На те він мені одповів, що українська мова остільки легка і остільки близька з одного боку до російської, а з другого до польської, що знаючи російську й польську мови, можна швидко навчитись читати по українському, особливо живучи в такому городі, як Москва, де багато професорів українців, як славний Корш, як Микола Стороженко та інші. От по древнє-єврейському уже далеко трудніше навчитись читати, як по-українському.

— А хіба ви знаєте й по древнє-єврейському?

— Знаю і читаю.

— У кого-ж ви вчилися?

— Учився я в московського рабина, для того щоб розуміти біблію в самому первотворі. Тільки після того, як навчився я читати по древнє-єврейському, я рішився написати «В чем моя вера». А ви,— звернувся Лев Ніколаєвич до аптекаря,—по древнє-єврейському знаєте?

Єврей одповів, що, на великий жаль, він не знає мови своїх предків, а говорить, як і інші молоді єреї, покручену німецькою мовою.

Тут нашу розмову несподівано перервав той самий офіцер, який лежав мовчки супроти нас на скамниці й не подавав до того ніякого від себе голосу. Він раптово підняв угору голову, сів на край скамниці, уставився на нас своїми каламутними очима й голосно крикнув до нас:

— Ах ви, жиди пархаті! Як ви смієте говорити про українську школу? Що ви розумієте в українській мові? Жиди ви та й усе! Ось я—справжній українець, я—із-під самої Полтави; я більше од вас знаю

про всі українські справи. Скажи мені слово «пух». Та ти зроду не скажеш «пух», а скажеш «пох». Я бачу—обидва ви жди—і ти, старий, і ти, молодший!

— Досить на нас споглянути, щоб сказати, що ми не євреї,—одмовив Толстой офіцерові й спокійно, без гніву, підвівся з свого місця й пішов у коридор вагона.

За Толстим пішов і я. Ми стали коло вікна й знову почали нашу розмову. Коли ось до нас несподівано підбіг той самий офіцер, несподівано ухопив Толстого за припіл його одежі й з благанням до нього заволав:

— Лев Ніколаєвич, простіть мене, подлеца! Я не пізнаю вас зразу, а тепер мені сказали, що це ви. Я великий, щирий і правдивий прихильник ваш, та я дуже впився сьогодні і стеряв свій розум. Ви послухайте, яке у мене горе на душі. Я іду аж із далекого города Коли, де сховав свою вірну дружину; до Москви привіз свою рідну дочку-одиничку і здав її до інституту, а тепер зостався сам, як тая билина в полі та й запив з горя. Я образив вас—простіть мене. Я образив і вашого супутника.

— Не, ви мене ніяк не образили; думаю, що й моого супутника теж не образили; ви образили самого себе.

Офіцер почав прохати нас вернутись до своїх місць і вести далі свою розмову.

Ми вернулись до скамниці й посіли. Тут я знову звернувся до Льва Ніколаєвича.

— Скажіть, будь ласка Лев Ніколаєвич, чому ви так вороже ставитесь до науки й особливо до штуки? Здається, ви їх зовсім не візнаєте, вважаючи це за щось нікчемне й непотрібне?

— На це я вам перше всього скажу: яка наука і яка штука? Тієї науки й тієї штуки, які некорисні народові, справді, не визнаю. А друге скажу вам те, що не скрізь там, де підписано Лев Толстой, писав справді Толстой. То міг написати й відомий всій Москві цензор, так званий Сергій Іванович. Людина дуже мало освічена,—із нижчої духовної школи, до того ще й з природи невеликого розуму, а проте чоловік дуже владний, самопевний та чванькуватий, він багато зла заподіяв не одному письменникові. Коли йому прийдуться не до вподоби які-небудь думки, або яка фраза, а чи хоч одне яке слово автора, то він або зовсім замаже всю фразу, або лишить початки її, а кінець затре, або ж свій притачає. Тоді виходить щось неподібне, безглузде та дике, і автор, читаючи те, сам себе не пізнає і у великому непорозумінні дуже дивується тому.

— А чому-ж ви не складаєте про те заяви в пресі?

— Еге-ж, якби я почав заяви складати про все те, що про мене скрізь пішуть, так мені ніколи-б і очей підвести вгору. Я одержую щодня цілі сотні листів з усього світу. Я не маю ні сили, ні часу одповідати на всі ті листи. На де-які листи одповідає за мене моя дочка Марія Львівна, а я тільки інколи ставлю на таких одповідях мое прізвище. Скажу вам ще одне, чому ви трохи здивуєтесь: тим, які пишуть мені без знаків ъ та ь, я зовсім не одповідаю.

— Чому-ж це так?

— Тому, що так найбільше мені пишуть такі юні та зелені мудрагелі, яким треба ще добре граматики повчить, ніж у нетрі світових питаннів углиблюватись... Ну, та на листи я захочу—одповідаю, не захочу—не одповідаю, а ось як до тебе з'явиться який-небудь чоловік, що шукає правди на землі або як йому свою чистоту між людьми заховати, то тут уже хоч-не-хоч, а розмовляй з таким. От, наприклад, уступає до тебе зовсім невідома, молода пані й зразу-ж, як там кажуть, без манівців:

— «Навчіть мене, Лев Ніколаєвич, як мені у світі жити. Я була у Івана Кронштадського, та він ніяк не заспокоїв мене.

— «А скажіть-же ви мені, як ви живете?

— «Як я живу? Я так живу, що не знаю сну, я одвертаюсь од іжі, я нужусь на світі, я ладна хоч зараз кинутись у прірву.

— «А у вас чоловік є?

— «Є.

— «І дітки є?

— «Одна маленька дівчинка є.

— «А ви її годуете самі?

— «Ні, годує мамка!

— «А ви корсета носите?

— «Ношу.

— «А на ноги взуваєте ботинки з височеними підборами?

— «А то вже так: на те мода така.

— «І о двох-трьох годин ночі у клубах та театрах висиджуєте?

— «Буває й те.

— «Так отже, що я вам скажу: годуйте ви самі ваше дитя, покиньте на сідалю курям ваш корсет, взуваїте на ноги таке, що звичайні люди взувають, лягайте спати тоді, колиувесь трудовий люд лягає спати; одно слово, живіть нормально, як сама природа показує всьому живому жити, і тоді ні для чого вам буде їздити ні до мене, ні до Кронштадського.

«Оце тільки що вийшла руська пані, як ось тобі з'являється якась-то немолода англійка.

— «Що це ви, сидячи тут, робите у вашій Росії?

— «А що таке?

— «Та це-ж безумно. Та це-ж жорстоко. На що ви виганяєте з Росії свій нарід?

— «Який такий нарід?

— «А ваших духоборів. Та який-же то сильний, та працьовитий, та працездатний нарід! Я оце тільки-що з Канади. Я бачила там ваших духоборок. Та це щедрий дар природи! Які в них могутні руки, які під ними несокрушимі підпори, себ-то ноги, які обширі та розкішні у них лона! От де справжні матки! І яке могуче покоління вони могли-б вам народити! Правду скажу вам: то вже не наші тонконогі та сухорляві англійки, а то стовпи, велетні, цвіт вашої раси, а ви іх викидаєте геть од себе, як щось гідке, нікчемне. Дайте ви вашому народові руському знання, культуру, просвітіть його ясним світлом правдивої й живої науки—і він стане на чолі всіх світових народів!

— «Не я іх, ясна леді, виганяю із Росії; виганяє їх наша вища духовна влада, бо вони, бачте, не так вірують, як треба.

«Ледве зачинились після англійки двері, як ось з'являється три добре мої знайомі.

— «Лев Ніколаєвич, треба-ж нам якось-то допомогти отим нашим безщасним вигнанцям, духоборам, що в Канаді. Що ви на це скажете?

— «Запевне треба, а тільки чим і як це саме зробити? Ви прийшли з тим, то ви й кажіть.

— «Може-б ви що-небудь ваше нове дали до друку на користь вигнанців?

— «Так, так! Подумаю!

«Після довгої роздуми я рішив надрукувати для того новий роман «Воскресение». Він у мене був початий, та тільки лежав нескінчений у моєму столі між іншими початими та некінченими роботами. Зразу знайшли мені й видавця: це відомий всій Росії, через свій журнал «Нива», А. Ф. Маркс. Маркс сам зазначив і гонорар: 1000 карбованців за друкований аркуш. І я почав дописувати той роман та друкувати його. Усі гроші були призначені духоборам, з якими я мав зносини через Хилкова та Черткова, які, добре знаючи англійську мову, не раз їздили до них та всяково допомагали їм»...

— Пробачте мені, вельмишановний Лев Ніколаєвич, за таке мое питання: коли ви думаєте що-небудь писати, то план вашого майбутнього твору уже готовий у вашій голові, чи ви його розвинюєте коло самого столу?

— Я творю більше коло столу: коли я сідаю що-небудь писати, то часто й сам не знаю, до чого дійду і чим скінчу. Не то що раз, а

десятки раз я переробляю те, що напишу; навіть і те, що уже складено в друкарні, я багато раз, переробляю та переставлю. «Война и мир» перероблялась у мене та переписувалась 22 рази.

— Але це-ж величезний труд!

— Так, це величезний труд. А робила те все моя дружина Софія Андріївна. У мене не стало-б стільки сил на таке переписування, якби того не зробила, кажу вам, моя дружина Софія Андріївна. Через те то я багато в чому поступаюсь перед нею: між іншим, я ненавиджу город і зостаюсь у ньому рівно стільки, скільки чоловік зостається в убиральні, а вона не любить села, завжди хоче до города, то їй в тому й додгодаю: супроти свого бажання іду з села до города.

— Дозвольте візнати, Лев Ніколаєвич, коли ви пишете?

— Я пишу тільки до обіду, а після обіду що-дня берусь за яку-небудь фізичну роботу. Для мене не має так званої благородної та неблагородної роботи: кожна робота благородна. Коли треба чоботи шити—шию; коли треба пічку класти—кладу; тин плести—плету; гній вивозити — вивожу, — все роблю. А як для всіх таких робот європейська одіж не дуже здатна, то я такої одежі й не ношу, а ношу одіж простого руського чоловіка. Чи вже-ж таки руський мужик, проживши на світі більше тисячі років, та не вигадав собі підходящої для його роботи одежі?

— А то так.

— Я й вам раджу так само робити, як я роблю: до обіду писати, а після обід — на фізичну роботу.

— Що-ж, це дуже розумно. Та тільки не можу я часу знайти для такої роботи. Живучи з науки, я часто мушу сидіти над книжками та складанням лекцій не тільки до обід, а цілий день, навіть цілу ніч, ледве не до світанку. Та й де-ж мені рівнятись до вас! Ваші твори й мої!

— Ви кажете: ваші твори, а я вам на те от що скажу: в кожному моєму творі есть мое и не мое.

— Це-ж як вас розуміти?

— А ось як. Коли я що-небудь напишу, то скликаю до себе близьких мені та моїм думкам людей, читаю їм те, що написав, і викликаю їх до широї та безсторонньої критики. Вони сперечаються, змагаються зо мною і між собою, і, нарешті, коли я почую, що правда на їх стороні, згоджуясь з ними і переробляю знову те, що в мене написано; а коли почую, що вони сами помиляються в своїх думках, зостаюсь при своїх мислях. Ось я зараз друкую свій новий твір «Воскресение». Коли я написав де-кілька розділів, то скликав до себе моїх друзів і вичитав їм те, що у мене було вже готове. Вислухавши мене,

вони не змагалися довго зо мною взагалі, а тільки не вдовольнились розділами про життя в тюрмі та про кару на смерть через те, що я сам ніколи не сидів у тюрмі, як не бачив на власні очі її кари на смерть. Я згодився з тим і після того звернувся з проханням до московської влади, щоб дозволили мені кілька день побути в тюрмі та придивитись у ній до життя в'язнів. Та московська влада не дала мені такого дозволу. Я звернувся до тульської влади. Отже й тут не допустили мене до тюрми. Нарешті послав я мое прохання до орловської влади, і в Орлі мені пощастило побувати в тюрях та побачити те, чого я ніколи не бачив на власні очі. Коли після того я повернувся додому й написав нові глави про життя в'язнів у тюрях і вичитав їх моїм друзям, то всі вони одноголосно сказали, що то дійсно певна правда. Отже московська цензура як-раз ті саме місця з моого твору й перехристила червоним чорнилом. З таким браком я й мусів друкувати його в Росії, а зате сповна послав для друку за-кордон, до Берліну.

— Хочу я ще вас, вельмишановний Лев Ніколаевич, про одне спитати, тільки наперед прошу вас вибачити мені за таке питання.,

— Кажіть, і я заздалегідь пропрошу вам.

— Чи з ваших синів хоч один талановитий?

— Усі мої сини найзвичайнісінські люди, ані жодного з них талановитого нема.

— А кого ви вважаєте за найталановитішого із сучасних наших письменників молодих?

— Володимира Короленка. Ви візьміть яку-небудь невідому ще для мене його оповідь, затуліть рукою під нею підпис авторів та вичитайте мені кілька сторінок, то я вам зразу скажу, що то писав Володимир Короленко. То яскравий, свіжий і своєрідний талан.

— Це так. Безперечно, Короленко із сучасних молодих письменників єсть найталановитіший, а тільки велика шкода, що він так мало пише.

— Короленко мало пише через те, що йому гірко живеться. Він вийшов із бідного стану. Наші письменники старого покоління—більш-менш люди достатні; вони так не боялись голоду, як теперішні, і через те могли довго працювати та виношувати свої твори, як виношує мати свою дитину. А молоді сучасні наші письменники найбільше голота. Такий єсть і Володимир Короленко.

— А він-би жив простіше: ів-би борщ та кашу і менше-б тоді тратив часу на заробітки, тоді-б у нього був вільний час і для творів.

Із тих людей, які сиділи в одному з нами вагоні, був молодий чиновник поштового відомства, який слухав наші розмови, а потім несподівано звернувся до Лева Ніколаєвича з своїм горем.

— Лев Ніколаєвич! Я насмілося вас спитати про правду: яка вона єсть у наших високих чинів, тая правда? Ось я, поштовий урядовець, працюю і вдень, і вночі, і в будень, і в свято, ухопив уже собі сухоти, не жду вже тепер добра. А яка платня нам? Біда, горе, лихо! Хоч-би ви, високоповажаний Лев Ніколаєвич, заступилися за нас!

— Біди у нас, дорогий чоловіче, стільки, що її і не викричиш, і не вигукаєш. А всі ті біди бувають і не од нас, бувають і од нас. Давні асирійські державці прийшли в трепет од таких слів—мане, факел, фарес, які були несподівано накреслені невидимою рукою в середині царського дворця, на одній стіні. А у нас явно, перед очима всіх, накреслені три слова—кабак, табак і бардак, од яких тине наша Росія, і наші державці не трепещуть од того, як і ми самі, не думаючи про те аж ніяк.

— Станція Серпухов,—несподівано крикнув кондуктор під вікном вагона.—Поїзд стоїть п'ятнадцять хвилин.

— Ходімте та вип'ємо по шклянці кави,—звернувся до мене Лев Ніколаєвич.

— З превеликою охотою.

Ми вийшли, уступили в залу й сіли коло столу. Нам подали по шклянці кави, а до кави—молока й білого хліба. Лев Ніколаєвич узяв каву, а молоко та білий хліб одсунув од себе. Потім того він витяг із вузлика, що був у нього в руці, пляшечку чогось білого, немов-би густого молока і влив його у свою шклянку.

— А що то у вас? Домашнє молоко?—поспітив я.

— Ні, це мигдалеве молоко: я, бачте, строгий вегетаріянець, не вживаю ні м'яса, ні риби; не вживаю я й коров'ячого молока, ані білого хліба.

Випивши каву, ми вернулись у свій вагон і посіли на свої місця. Тут Лев Ніколаєвич дістав із того-ж таки свого вузлика шматок житнього хліба й почав його нешвидко жувати. Видимо було, що через брак зубів йому трудно було справлятись з твердою їжею, та він, не люблячи ніякої у світі фальші, не хотів і фальшивих зубів у себе мати. Попоївши хліба, Лев Ніколаєвич звернувся до нас з проханням, щоб ми дозволили йому на кілька хвилин прилягти на скамницю.

— Мені вже пішов сімдесят перший рік, то тіло мое вимагає часом покою.

— Будь ласка, Лев Ніколаєвич!

— Будь ласка! Просимо вас!

Ми схопились із своїх місць і ослобонили цілу скамницю. Я розіслав на всю скамницю свого пледа, а єврей-аптекар поклав свою подушку. Лев Ніколаєвич приліг боком на скамницю, а проте спати

зовсім і не думав і довго ще вів розмову на різні теми. Було геть далеко за північ.

— Станція Засіки, — гукнув знов кондуктор, уступивши в самий вагон.

— Це станція, де мені вставати, — сказав Лев Ніколаєвич і підвівся із лавки.

Ми теж схопились із своїх місць і почали допомагати йому вийти з вагону. Один із нас ніс ветхого парусинового чемоданчика Льва Ніколаєвича з прорізаною наскрізь діркою в тому саме місці, де колись-то був замок і через те саме перев'язаного навхрест мотузкою. Другий із нас ніс невеликий узлик, де була зав'язана іжа Льва Ніколаєвича, а третій обережно піддержував його, щоб він часом не спіткнувся, йдучи у пітьмах.

На прощання Лев Ніколаєвич усіх нас по черзі обняв і всім побажав усього найкращого. Мене він ухопив обома руками за обидві мої руки вище ліктів і сказав:

— Бачу, що ви займались фізичною працею, не кидайте й далі.

Офіцер, який назавав був Льва Ніколаєвича і вкупі з ним і мене «жидом», умиленно підійшов до нього, ухопив його руку, приталу до сірячини, і поцілував її.

Коли ми розстались з Львом Ніколаєвичем і увійшли в свій вагон, то тут один із нас, а саме єврей-аптекар з Маріуполя, обережно зняв з лавки свою подушку, на якій лежав Лев Ніколаєвич, обережно склав та любовно погладив її своєю рукою, далі старанно обгорнув газетою, перев'язав мотузкою, убгав у чемодан і замкнув його.

— Що це таке буде? — спитав я єврея.

— А це от що буде: коли прийду додому, то скажу своїй жінці, щоб вона вишила на цій подушці такі слова: «На этой подушке лежала голова Льва Николаевича Толстого, такого-то месяца, числа и года».

Я цього не зробив із своїм пледом, а проте глибоко заховав усю розмову з Львом Ніколаєвичем у моєму умі та в моєму серці і твердо пам'ятаю кожне його слово і кожну фразу. Звичайно, розмовляли ми по-російському, а тут я подаю все в перекладі на українську мову.

Проф. Дмитро Яворницький.

Катеринослав,
6-го грудня 1923 р.